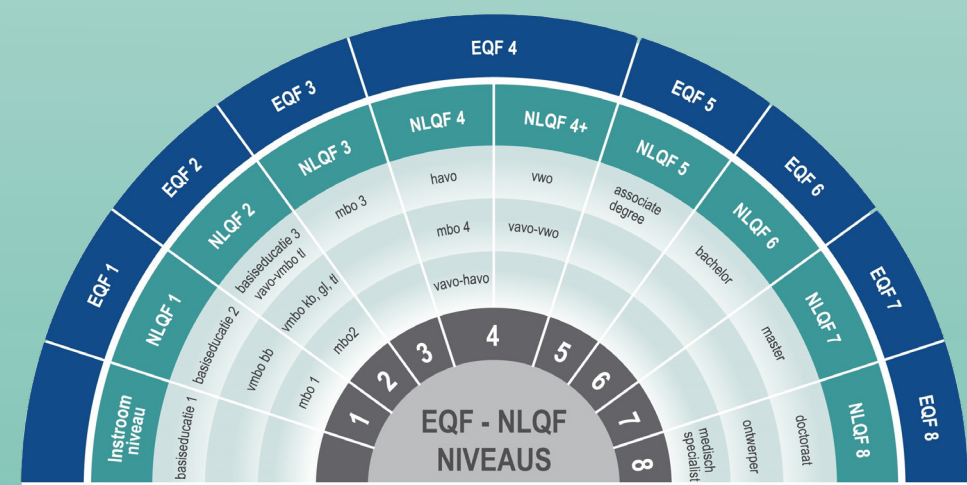

Associate degrees

A large, dark blue, 3D-rendered number '5' with a metallic sheen, set against a light blue background. The number is positioned on the left side of the page, partially overlapping the '5' in the text '5000'.

De beschrijving van het Ad-niveau

De noodzaak van een niveaubeschrijving

Met speciale dank voor de constructieve bijdragen en het harde werk:

Marije Markus, Samara

De leden van de kerngroep:

Mariëtte van Muris, Hogeschool Rotterdam

Irma van der Horn-Meijners, Avans hogeschool

Ancelle Evers-de Boer, Windesheim Flevoland

Linda Kuipers-Bakker, Hanzehogeschool

Annechien Langevoort, Hogeschool van Amsterdam

Alle onderwijskundigen van de leden van het OP-AD

Leden van de werkgroep:

Bert Reul, Rotterdam Academy

Roland van der Poel, Associate Degree Academie Roosendaal

Dit is een uitgave van het Overlegplatform Associate degrees
van de Vereniging van Hogescholen

Voorwoord

Waarom moeilijk doen, als het samen kan

"De invoering van Ad-opleiding is een van de belangrijkste vernieuwingen in het hoger onderwijs van de afgelopen jaren."

Op 1 januari 2018 heeft de Tweede kamer ingestemd met het wetsontwerp invoering Associate degree opleidingen (Ad). Hiermee heeft de Ad een zelfstandige basis in de Wet Hoger Onderwijs.

We zijn gestart vanuit het principe van 'Waarom moeilijk doen, als het samen kan'.

Om kennis te delen en belangen te bundelen verenigden bekostigde hogescholen zich in het Overlegplatform Vereniging Hogescholen. De laatste beschrijving van niveau 5 dateert uit 2013. De ontwikkelingen hebben sindsdien niet stil gestaan. Daarom wilden we gezamenlijk de beschrijving van niveau 5 actualiseren. Werkgroep 1 van het overlegplatform heeft met daadkracht deze nieuwe beschrijving opgeleverd.

Een bruikbare handreiking voor ontwikkelaars en werkveld

Deze niveau 5 beschrijving geeft onderwijsontwikkelaars en docenten een stevig houvast voor de verdere professionalisering van het Ad-onderwijs. Daarnaast draagt het bij aan de ontwikkeling van hoogwaardig niveau 5 onderwijs in Nederland omdat het een uniform kader biedt binnen de Europese context. Voor het werkveld geeft de beschrijving een concreter beeld van wat zij van een Ad-afgestudeerde kan verwachten.

Voor hogescholen, door hogescholen

Onderwijskundigen van alle hogescholen hebben samengewerkt aan dit waardevolle resultaat. Naast de bekostigde hogescholen kunnen ook de NVAO, de CDHO en de niet bekostigde hogescholen er hun voordeel mee doen.

Onze dank aan een ieder die eraan heeft bijgedragen. Wij wensen u veel plezier en succes met deze handreiking.

Jaap ten Have, Windesheim Flevoland
voorzitter Overlegplatform Associate degrees, Vereniging Hogescholen

§

David de Vries, Directeur HVA Community College
voorzitter werkgroep niveau 5 overlegplatform Associate degrees, Vereniging Hogescholen

*Een Associate degree afgestudeerde
staat met zijn voeten in de praktijk,
bewaart met zijn hoofd het overzicht,
verbindt mensen en middelen en
koppelt daarmee denken aan doen.*

INHOUD

06 | Inleiding

**08 | De Ad' er, een beeld
schets**

**09 | De beschrijving van het
Ad-niveau**

15 | De verantwoording

**24 | De noodzaak van een
niveaubeschrijving**

Het ZelCom model

**Dublin Descriptoren
Short Cycle, Bachelor,
Master**

Inleiding

De Associate degree (Ad) heeft in snel tempo een vaste plek veroverd in ons onderwijsbestel. Sinds de wetswijziging 'invoering Associate degree opleiding' die op 1 januari 2018 van kracht is geworden, is de Ad-opleiding een eigenstandige opleiding binnen het hoger beroepsonderwijs. Aankomende studenten, zowel werkenden als geslaagde middelbare scholieren en mbo-4 afgestudeerden, kunnen nu kiezen om te beginnen aan een 2-jarige of 4-jarige hbo-opleiding.

In 2006 zijn de eerste pilots gestart en was de Ad nog verbonden als programma aan de Bachelor. Deze pilots zijn succesvol gebleken. De Ad bleek drempelverlagend te werken voor afgestudeerde mbo-4 studenten om aan het hbo te studeren. Deeltijd Ad-programma's sloten goed aan voor de groep werkenden die zich wilden op- of omscholen. De conclusie is dan ook terecht dat de pilots zijn geslaagd.

Dat heeft ertoe geleid dat de Ad een eigenstandige opleiding is binnen het hbo, net als de Bachelor.

Het doel van dit rapport is om landelijk een eenduidig beeld van het Ad-niveau 5 te beschrijven. Veelgebruikte niveaubeschrijvingen waar opleidingen naar refereren, als de Dublin descriptoren Short Cycle of de NLQF, blijven in de beschrijvingen abstract. Tevens is de, voor de Ad zo belangrijke, verbinding met de praktijk minder expliciet. Dit rapport beoogt met de beantwoording van deze vraag de Ad het niveau concreet, domein overstijgend en praktijkgericht te beschrijven.

Door in dit rapport een nadere definiëring van niveau 5 uit te werken, krijgt de Ad een sterkere profilering en kan het gesprek over waar een Ad-functie nu precies voor staat aangezwengeld worden.

Een gemeenschappelijke definiëring van het eindniveau borgt tevens de kwaliteit van de onderliggende curricula. Het geeft een kader voor het formuleren van het domein-specifieke eindniveau in de eindfase en zet daarmee de norm voor de studenten, de docenten en het werkveld.

De beschrijving van niveau 5 zoals hier gepresenteerd, is gebaseerd op een analyse van het Europees kwalificatieraamwerk, het Nederlandse kwalificatieraamwerk en de Dublin descriptoren. Vervolgens is het gevalideerd in een landelijke werkgroep.

Het platform beoogt het komende jaar onder haar leden deze beschrijving uitvoerig te toetsen. Tevens wordt komend jaar ingezet op het valideren van deze beschrijving bij de verschillende werkveldpartners, studenten en overheidsinstanties. Na dit validatiejaar wordt de beschrijving definitief gemaakt.

Het rapport is zo geschreven dat Ad-opleidingen de niveaubeschrijving kunnen gebruiken in de communicatie naar zittende en aankomende studenten, zowel werkenden als leerlingen, docenten, HRM-professionals uit het werkveld, bedrijfsbegeleiders, panelleden, onderwijskundigen, examencommissies, curriculumcommissies, opleidingscommissies, managers, ouders, ambtenaren, politici en inspecteurs. De beschrijving kan in verschillende nieuwe vormen worden gepresenteerd met als doel het gesprek te openen over waar de Ad voor staat en wat van een afgestudeerde kan worden verwacht in de praktijk.

Deze niveaubeschrijving kan gebruikt worden bij de aanvraag van nieuwe associate degree-opleidingen, voor voorlichtingen van studenten, voor coaches en assessoren in de opleidingen, voor landelijke overleggen van verschillende opleidingen als basis waarna de eigen context kan worden toegevoegd, voor het maken van nieuwe en geüpdatete beschrijvingen in functiehuisen en bij accreditaties en toetsing nieuwe opleiding.

Waarschijnlijk zijn er nog veel meer toepassingen te bedenken, vandaar ook dat de lezer bij deze is uitgenodigd om dit document te printen, te verspreiden, te gebruiken, er koffie over te morsen, er ezelsoren in te maken, te herlezen en te bediscussiëren totdat het niveau 5 gemeengoed is geworden voor iedereen.

De Ad'er, een beeldschets

Voordat we de niveaubeschrijving van een associate degree-afgestudeerde beschrijven in leerresultaten, typeren we eerst de Ad-afgestudeerde door middel van een beeldschets¹. Een beeld zegt vaak meer dan tot in detail uitgewerkte indicatoren. Een beeldschets geeft in een oogopslag de essentie weer, waarna een uitwerking in indicatoren helpt bij het specifieker maken van dit beeld. De volgende schets geeft het beeld van de afgestudeerde Ad'er;

'Een Associate degree afgestudeerde staat met zijn voeten in de praktijk, bewaart met zijn hoofd het overzicht verbindt mensen en middelen en koppelt daarmee denken aan doen'.

In deze typering van de Ad'er komt het spreekwoordelijke hoofd, hart en handen terug. Hierboven is dit vertaald naar voeten, hoofd en verbinding. Het is een veelgebruikte beeldspraak om te benadrukken dat integratie tussen doen, denken en verbinden meer oplevert dan alleen doen, alleen denken of alleen verbinden. Een Ad'er kent de regels en de procedures die gelden in zijn functie 'het doen'.

Wanneer de omgeving verandert en de vraag of het probleem meer ambigu wordt, kan de Ad'er deze regels en procedures flexibel inzetten om aan deze verandering tegemoet te komen. Hij kan daarmee de niet-routinematige problemen aan.

Niveau 5 is een niveau waarbij de kracht ligt in de verbinding.

Functies op niveau 5 fungeren als de schakel tussen de niveaus 4 en 6. Een beschrijving van niveau 4 betreft een student die een mbo-4 opleiding heeft afgerond en is opgeleid voor een specifiek beroep gericht op het operationele niveau. Aan de andere kant staat niveau 6, een afgestudeerde op bachelorniveau die meer op strategisch niveau denkt en handelt. Op strategisch niveau wordt de visie bepaald en de richting die de organisatie ingaat.

Op operationeel niveau wordt naar deze visie gehandeld. De Ad'er op niveau 5 kan deze visie vertalen naar het handelen. De Ad'er is zelf ook bekend met de operationele taken en kan de verbinding leggen naar het strategisch niveau en koppelt hiermee denken aan doen. In bepaalde domeinen dekken de termen operationeel, tactisch en strategisch niet de lading van het beroep. Dan kunnen we beter spreken over het richten op visieniveau, inrichten op beleidsniveau en verrichten op uitvoerend niveau.

¹Deze beeldschets is overgenomen uit het document "niveaubeschrijving Associate degree" van het landelijke netwerk Ad uit 2013.

De beschrijving van het Ad-niveau

De beschrijving van niveau 5 is tot stand gekomen door een werkgroep die ingericht is vanuit het overlegplatform Ad van de Vereniging Hogescholen. Deze landelijke werkgroep heeft de bestaande kaders geanalyseerd en ervaringen met reeds gebruikte omschrijvingen van het niveau 5 in de Ad-opleidingen geïntegreerd in de beschrijving van het Ad-niveau.

De beschrijving omvat vijf leerresultaten, methodisch handelen, samenwerken, communiceren, probleemoplossend vermogen en lerend vermogen.

Elke leerresultaat is uitgewerkt in een omschrijving die het niveau weergeeft van de afgestudeerde Ad-student.

Elke opleiding kan deze niveaubeschrijving concreet en meer specifiek maken door de eigen context en body of knowledge and skills (BoKS) toe te voegen. Tevens is deze omschrijving te herleiden naar de Europese Dublin Descriptoren Short Cycle en de beschrijving van niveau 5 in het Europese Kwalificatie raamwerk, het EQF.

De verdere verantwoording is toegevoegd in het laatste hoofdstuk van dit rapport.

In navolging van het EQF dat bewust in een waaier wordt gepresenteerd en niet in een lineaire lijn, hebben we ervoor gekozen om de vijf leerresultaten in samenhang te presenteren. De leerresultaten zijn integraal en niet los van elkaar te zien. Methodisch handelen gaat bijvoorbeeld hand in hand met probleemoplossend vermogen en lerend vermogen is ook geen activiteit dat los van alle andere staat.

PROBLEEMOPLOSSEND VERMOGEN

Praktische vraagstukken analyseren
en oplossingsrichtingen aangeven.
Passende oplossingen realiseren.

LEREND VERMOGEN

Zich blijvend kunnen
aanpassen aan de veranderende rol in
de omgeving door leervragen te delen.

METHODISCH HANDELEN

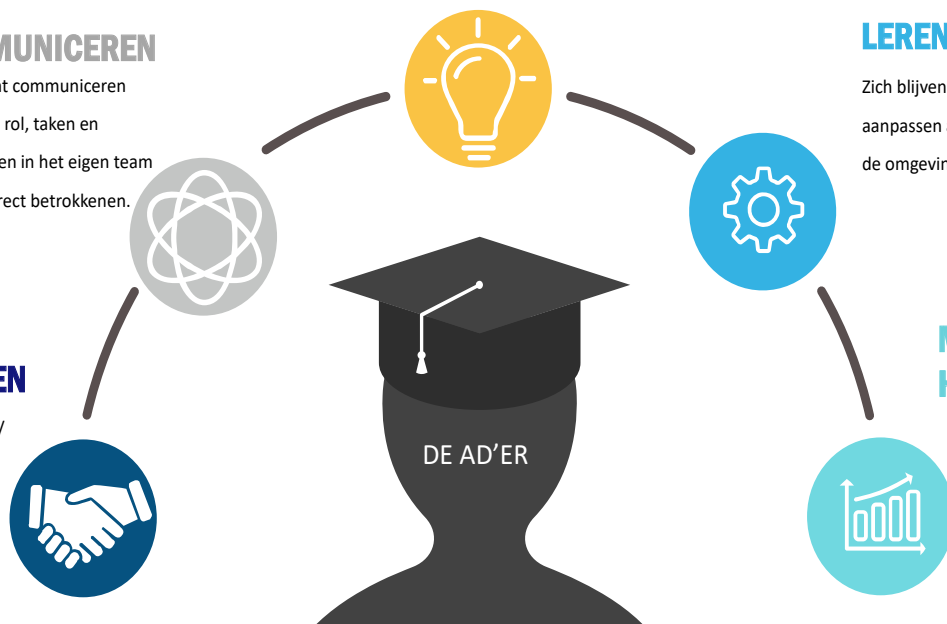
Theorieën en methodes uit het
vakgebied
selecteren en toepassen op
vraagstukken
uit de actuele beroepscontext.

COMMUNICEREN

Doelgericht communiceren
over eigen rol, taken en
opbrengsten in het eigen team
en naar direct betrokkenen.

SAMENWERKEN

In een team samenwerken/
een operationeel team
kunnen aansturen en een
gezamenlijk resultaat
opleveren.

Figuur 1 Beschrijving Niveau 5 Associate degree

Methodisch handelen

Het eerste leerresultaat is methodisch handelen. “Theorieën en methodes uit het vakgebied selecteren en toepassen op vraagstukken uit de actuele beroepscontext.” Studenten leren tijdens de opleiding verschillende theorieën en methoden. De verbinding naar de actuele beroepspraktijk is waar de Ad voor staat. Dat is de reden dat de aangeleerde theorieën en methodes niet op zichzelf staan, maar door de student moet kunnen worden toegepast op een vraagstuk. Het vraagstuk dat de Ad’er aanpakt is voor de beroepen op Ad-niveau een praktisch vraagstuk. De Ad’er kan de verbinding leggen tussen verschillende aangedragen theorieën en methodes om een vraagstuk dat geen standaardoplossing kent op te lossen.

Samenwerken

Het tweede leerresultaat is samenwerken. “In een team samenwerken/ een operationeel team kunnen aansturen en een gezamenlijk resultaat opleveren.” De manier waarop de Ad’er omgaat met de mensen in zijn dagelijkse werkomgeving is hier beschreven. Tijdens de opleiding leren studenten met verschillende rollen en mate van verantwoordelijkheid omgaan. Aangezien de Ad’er in het werk een verbinder is, is samenwerken met anderen een belangrijk aspect.

Of de afgestudeerde veel of weinig te maken krijgt met het aansturen van een team is afhankelijk van het specifieke beroep. Het doel van het samenwerken is om samen een resultaat neer te zetten dat de individuen afzonderlijk niet was gelukt. De samenwerking kent een meerwaarde in de opbrengst van de gebundelde ervaring en expertise.

Communiceren

Het derde leerresultaat is communiceren. “Doelgericht communiceren over eigen rol, taken en opbrengsten in het eigen team en naar directbetrokkenen.” Onder doelgericht wordt verstaan dat de Ad’er communicatie inzet om te verbinden tussen beleid en uitvoering. De Ad’er is zich bewust van de boodschap, de eigen rol en van de ontvanger. De Ad’er wordt verondersteld te kunnen reflecteren op het effect van de communicatie op de eigen rol, die van het team en de directbetrokkenen. Vervolgens kan de Ad’er de conclusies van de reflectie vertalen in vervolgacties met betrekking tot de rol, taak en opbrengsten waar de Ad’er samen naar toe werkt.

Probleemoplossend vermogen

Het vierde leerresultaat is probleemoplossend vermogen. “Praktische vraagstukken analyseren en oplossingsrichtingen aangeven. Passende oplossingen realiseren.” Het vraagstuk en de oplossing staan hier centraal. De Ad’er analyseert het vraagstuk, is daarbij kritisch en stelt zijn oordeel uit tot alle benodigde informatie is verzameld. De Ad’er stelt de juiste vraag die nodig is om het probleem te analyseren, omdat de Ad’er het verbindende perspectief heeft. Vanuit deze vraag kan de Ad’er passende oplossingsrichtingen formuleren en onderbouwen. De uiteindelijke oplossing die past binnen de context, de strategie en de organisatie wordt door de Ad’er gerealiseerd.

Lerend vermogen

Het vijfde leerresultaat is het lerend vermogen. “Zich blijvend kunnen aanpassen aan veranderende rol in de omgeving door leervragen te delen.” Het leren stopt niet als het diploma is ontvangen. Leren en werken zijn verweven voor de Ad’er. Door te blijven reflecteren op het eigen handelen en de rol in de beroepscontext, blijft de Ad’er wendbaar. Dit gebeurt als de Ad’er leervragen stelt en deze deelt met anderen in het werk, om samen deze leervragen op te lossen. De duurzame inzetbaarheid van de Ad’er wordt door het lerend vermogen vergroot. Het is een natuurlijk onderdeel van het repertoire van de Ad’er.

Het onderscheidend principe

Wanneer we het Ad-niveau goed willen definiëren, is een handig hulpmiddel het zoeken naar de onderscheidende principes die het verschil duiden tussen niveau 4, 5 en 6. Een onderscheidend principe is het criterium dat bij elk niveau terugkomt en ten opzichte van een vorig niveau verandert. Bij het uitwerken van beoordelingscriteria voor bijvoorbeeld een toets worden ook onderscheidende principes gebruikt. In het geval van het beoordelen van een plan van aanpak, krijgt de student een onvoldoende voor een plan van aanpak als het plan niet is onderbouwd. De student krijgt een voldoende als het plan met argumenten is onderbouwd en de student krijgt een goed als het met betrouwbare bronnen is onderbouwd. Het onderscheidende principe is in dit geval 'onderbouwing'.

Veel genoemde onderscheidende principes zijn 'zelfstandigheid' en 'complexiteit'. Het gaat hierbij om de mate waarin zelfstandigheid van de student wordt gevraagd en de mate van complexiteit van de omgeving en de opdracht. Ook reikwijdte, de mate van transfer van het geleerde, de mate van ambiguïteit van het vraagstuk en het bereik van de oplossing, zijn onderscheidende principes die gebruikt kunnen worden.

Per leerresultaat is aangegeven welke onderscheidende principes onderliggend zijn aan het leerresultaat. Deze beschrijving kan gebruikt worden door opleidingen als het niveau verder wordt uitgewerkt naar indicatoren en beoordelingscriteria.

Methodisch handelen – onderscheidend principe –

Het aantal theorieën en methodes die de student aangeleerd heeft in zijn studie is een selectie uit de beschikbare kennisbasis van de specifieke opleiding. Het is vanzelfsprekend dat de student de theorieën en methodes kent en kan demonstreren in de context van het beroep. Het niveau wordt bepaald door de mate van bekwaamheid en reflectie op de keuzes en acties. Van studenten wordt verwacht dat ze keuzes kunnen onderbouwen.

Samenwerken – onderscheidend principe –

De grootte van het team, de mate van zelfstandigheid die de Ad'er heeft en de mate van verantwoordelijkheid die de Ad'er heeft in het team bepalen het niveau binnen het leerresultaat samenwerken. Daarnaast kan het niveau ook bepaald worden door het gezamenlijk resultaat dat verwacht wordt van het team. De afhankelijkheid van derden, de invloed van belanghebbenden en de tijdsdruk zijn hierin onderscheidende principes.

Communiceren – onderscheidend principe –

Het niveau van communiceren wordt bepaald door de reikwijdte, de complexiteit van de boodschap en de transfer van de communicatie. De Ad'er zal in de meeste gevallen vooral op tactisch niveau communiceren met een beperkte reikwijdte. De reikwijdte is niet beperkt tot het eigen team en de individuele taken, maar heeft een grotere reikwijdte naar de eerste kring van relevante actoren buiten het team. Welke actoren dit zijn is afhankelijk van het beroep.

Probleemoplossend vermogen – onderscheidend principe –

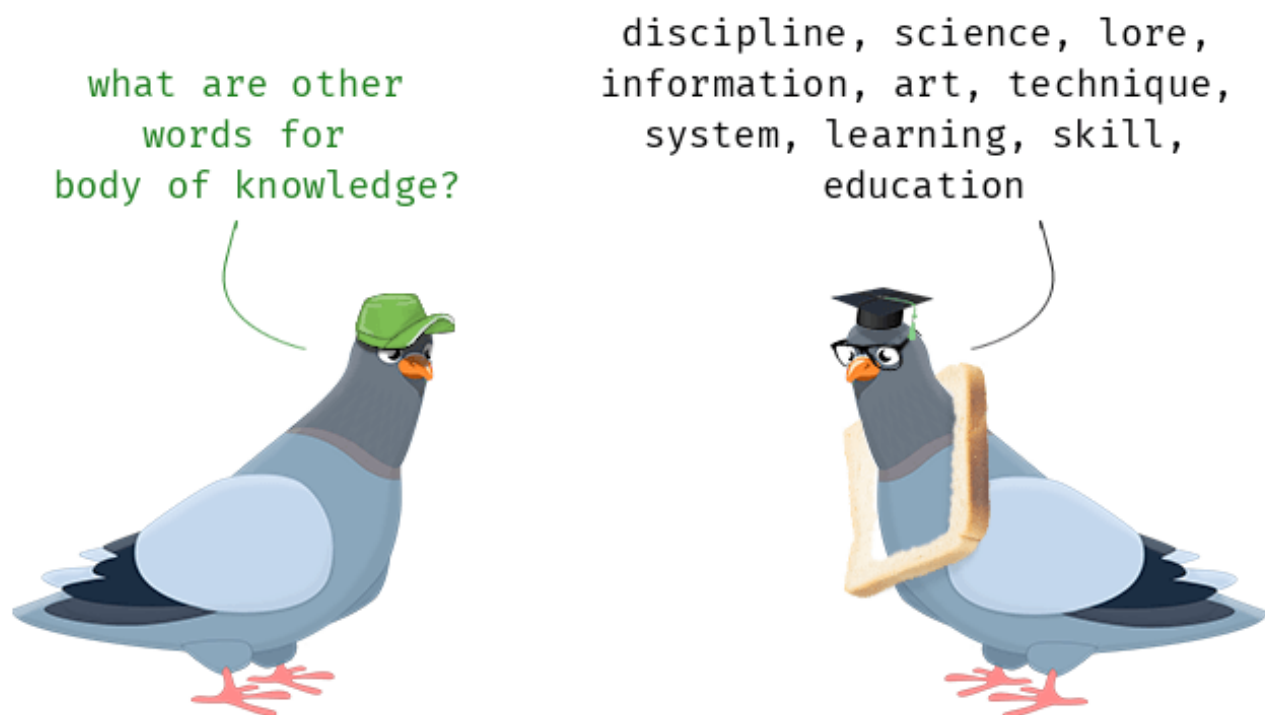
Het niveau van probleemoplossend vermogen wordt bepaald door de complexiteit van het probleem en ambitie van de oplossing. Dit uit zich in de verantwoordelijkheid die de Ad'er draagt ten opzichte van het praktisch vraagstuk en de mate van zelfstandigheid die wordt verwacht. De ambiguïteit van het vraagstuk en het aantal belanghebbenden die een rol spelen, bepalen ook het niveau. Alsook de reikwijdte van de oplossingsrichting en de mate waarin de omgeving verandert door de implementatie van de aangedragen oplossing.

Lerend vermogen – onderscheidend principe –

Het niveau binnen deze leerresultaat wordt bepaald door de mate van zelfstandigheid waarin de Ad'er zijn eigen leervraag kan formuleren. In het kader van levenlang leren is dit een kenmerk dat bepaalt in hoeverre de afgestudeerde kan doorgroeien en ontwikkelen in de eigen rol in het werk. Het gaat daarbij om de ontwikkeling binnen de werkrol, gelet op het adaptief vermogen en flexibiliteit om in te kunnen spelen op veranderingen. De Ad'er formuleert niet alleen de leervraag, maar kan deze ook uitzetten door deze te delen met anderen en er gevolg aan te geven. Dit is een stap die laat zien dat de Ad'er in actie komt om te leren. Het bewust zijn van het eigen handelen binnen de werkrol is hierin de eerste vereiste die tijdens de opleiding wordt aangeleerd.

Elke opleiding kent zijn eigen body of knowledge and skills (BoKS). De ene opleiding is meer kennisintensief dan de andere. Ook zijn er opleidingen die juist meer vaardighedenintensief zijn en waarbij interactie tussen mensen meer centraal staat. Opleidingen kunnen de leerresultaten die niveau 5 aangeven verrijken met de eigen BoKS. Hiermee wordt de omschrijving concreter en beroepsspecifiek, waarmee de herkenbaarheid onder studenten, docenten en werkveldpartners wordt vergroot.

De verantwoording van de niveaubeschrijving uit dit rapport is in het volgende hoofdstuk beschreven. Er is een analyse gedaan naar de verschillende raamwerken op de onderscheidende principes in elke beschrijving. De onderscheidende principes zijn afgeleid uit de omschrijvingen en de veranderingen in taal tussen de niveaus.

De verantwoording

De Ad is een hbo-opleiding op het hbo-niveau en heeft andere eindkwalificaties dan de Bachelor binnen hetzelfde hbo. Om de generieke eindkwalificaties van de Associate degree te beschrijven is in kaart gebracht welke niveaubeschrijvingen er binnen opleidingen, nationaal en internationaal gehanteerd worden.

Op Europees niveau zijn er acht niveaus bepaald waar elke onderwijssysteem mee ingedeeld kan worden. Zo staat het mbo-3 voor niveau 3, het mbo-4 voor niveau 4, de universitaire Masters voor niveau 7 en de universitaire en hbo-Bachelors voor niveau 6. Het niveau 5 had tot 2006 in Nederland vooralsnog geen vaste plek in het hoger onderwijs. Daar is met de Ad verandering in gekomen, eerst met pilots en na gebleken succes als een eigenstandige hbo-opleiding met een studieduur van twee jaren.

Verschillende kaders zijn geïnventariseerd en met elkaar vergeleken. Deze kaders zijn o.a. de **Dublin Descriptoren voor de Short Cycle Higher Education**², het **European Qualifications Framework (EQF)** en de **Nederlandse uitwerking (NLQF)**³ daarvan, uitwerkingen van het eindniveau mbo-4 geformuleerd in kwalificatiedossiers, het NVAO-accreditatiekader, het ZelCom-model van Saxion Hogeschool en andere niveaubeschrijvingen uit profielen en beroepskolombeschrijvingen, het Ad in perspectief van de Rotterdam Academy⁴ en het rapport Eindniveau Associate degree van het landelijk netwerk Ad⁵.

In de volgende paragrafen worden kort een aantal van deze kaders uiteengezet, waarna beargumenteerd wordt welke keuzes gemaakt zijn met betrekking tot het hanteren van de kaders voor het eindniveau zoals eerder beschreven.

Dublin Descriptoren Short Cycle

Begin deze eeuw hebben 47 Europese landen voor het Hoger Onderwijs besloten tot invoering van het Europese Kwalificatieraamwerk Hoger Onderwijs. Dit vond plaats in het kader van het Bolognaproces. In dit raamwerk zijn de Dublin Descriptoren beschreven. Deze descriptoren worden gebruikt bij de bepaling van het eindniveau van de verschillende opleidingen in het Hoger Onderwijs. Voor de Associate degree worden de Dublin Descriptoren Short Cycle⁶ gebruikt. In de volgende tabel, zijn ze weergegeven. In de bijlage is de vergelijking met de Dublin Descriptoren voor de bachelor en master vermeld.

² <https://www.nvao.net/system/files/pdf/Dublin%20Descriptoren.pdf>

³ Adviescommissie NLQF-EQF (2011) Introductie van het Nederlands Kwalificatiekader NLQF in nationale en Europees perspectief.

⁴ Ad in perspectief, Rotterdam Academy, Hogeschool Rotterdam, 2013.

⁵ Eindniveau Associate degree, landelijk netwerk Ad, LEIDO, 2013.

⁶ Rapport Kort en Goed?, verkenning en invoering korte programma's in het hoger beroepsonderwijs, opgesteld door Cinop, in samenwerking met smets+ hover+ adviseurs in opdracht van het ministerie van OCW).

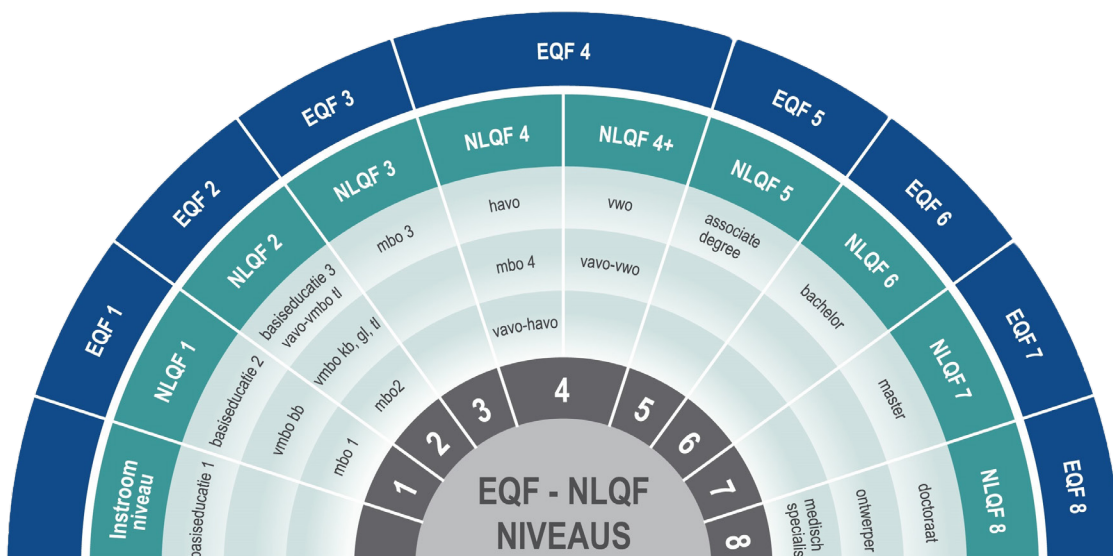

Figuur 2 Dublin Descriptoren Short Cycle

European Qualifications Framework & NLOF

In Europa bestaan verschillende onderwijssystemen, wat een onderlinge vergelijking lastig maakt. Om een internationale vergelijking mogelijk te maken is in 2008 het European Qualifications Framework (EQF) opgesteld, waarin leeruitkomsten worden beschreven naar niveaus. Het EQF beslaat het gehele onderwijssysteem en bestaat uit acht niveaus.

Elk land heeft zijn eigen vertaling gemaakt van dit EQF; zo is er een Nederlandse vertaling: het NLOF. In het NLOF worden leeruitkomsten beschreven in termen van kennis, vaardigheden, zelfstandigheid en verantwoordelijkheid, alle binnen een vastgestelde context⁷. In het NLOF is de Associate degree gepositioneerd op niveau 5. In onderstaande halve cirkel zijn de verschillende Nederlandse onderwijstypen geclusterd rondom het NLOF en het EQF.

Figuur 3 Het NLQF t.o.v. de EQF en het onderwijssysteem

Het NLOF maakt gebruik van de leerresultaten context, kennis, vaardigheden, verantwoordelijkheid en zelfstandigheid. Binnen het leerresultaat vaardigheden is een tweede onderverdeling gemaakt naar toepassen van kennis, probleemoplossende vaardigheden, leer- en ontwikkelingsvaardigheden, informatievaardigheden en communicatievaardigheden, zie figuur 4.

Aangezien bij de Dublin Descriptoren en ook bij de EQF en de NLOF de opdracht breder lag dan het specifiek definiëren van niveau 5, is de formulering van elk niveau abstracter en breder dan de beschrijving die het Overlegplatform Ad heeft geformuleerd. De gebruikte leerresultaten bij het EQF als kennis, vaardigheid en leervermogen kunnen hiermee het hele onderwijsbestel in Europa omvatten, van basisschool tot aan de promovendus. Wanneer we specifiek inzoomen op niveau 5 en de Associate degree binnen het hbo, is een andere indeling en naamgeving gekozen gebaseerd op deze leerresultaten.

In zowel het EQF, het NLOF als de Dublin descriptoren worden “kennis en het kunnen toepassen van kennis in een relevante beroepssituatie” aangehaald. Een student komt een probleem, ofwel vraagstuk tegen in de beroepspraktijk en formuleert hierbij een vraag. Deze vraag wil de student oplossen; dit is het methodisch handelen. In de omschrijving van de Dublin Descriptoren heet dit ‘oordeelsvorming’ en bij de EQF is dit ‘probleem oplossen’.

Een student wordt opgeleid om in een organisatie te gaan werken, waarin hij professioneel werkt, volgens de standaarden die gelden in die context. Naast het beschikken over relevante en actuele kennis die een student kan toepassen bij het werken, is communicatie het middel om deze kennis te kunnen toepassen in een organisatie. Een student heeft met collega's en klanten te maken, binnen en buiten de organisatie. De student heeft zich, met andere woorden, tot zijn omgeving te verhouden en communicatie is hiertoe het middel. Wat betreft het ‘lerend vermogen’ zijn in de Dublin Descriptoren voor de Short Cycle de leervaardigheden in een apart leerresultaat beschreven, terwijl ze bij het NLOF onder de vaardigheden zijn geschaard.

Het NLOF, niveau 5		
Context		Een onbekende, wisselende leef- en werkomgeving, ook internationaal
Kennis		Bezit ruime, verdiepte of gespecialiseerde kennis van een beroep en kennisdomein. Bezit gedetailleerde kennis van enkele beroep en kennisdomeinen, Begrip van een beperkte reeks van basistheorieën, principes en concepten. Bezit beperkte kennis en begrip van enkele belangrijke actuele onderwerpen en specialismen gerelateerd aan het beroep en kennisdomein.
Vaardigheden	Toepassen van kennis	Reproduceert en analyseert de kennis en past deze toe, ook in andere contexten, om een antwoord te geven op problemen die gerelateerd zijn aan een beroep en kennisdomein. Gebruikt procedures flexibel en inventief. Signaleert beperkingen van bestaande kennis in de beroepspraktijk en in het kennisdomein en onderneemt actie. Analyseert complexe (beroeps)taken en voert deze uit.
	Probleemoplossende vaardigheden	Onderkent en analyseert complexe problemen in de beroepspraktijk en in het kennisdomein en lost deze op creatieve wijze op door gegevens te identificeren en te gebruiken.
	Leer- en ontwikkelvaardigheden	Ontwikkelt zich door reflectie en beoordeling van eigen (leer) resultaten.
	Informatievaardigheden	Verkrijgt, verwerkt, combineert en analyseert brede, verdiepte en gedetailleerde informatie over beperkte reeks van basistheorieën, principes en concepten, van en gerelateerd aan een beroep en kennisdomein evenals beperkte informatie over enkele belangrijke actuele onderwerpen en specialismen, gerelateerd aan het beroep en kennisdomein en geeft deze informatie weer.
	Communicatievaardigheden	Communiqueert doelgericht op basis van in de context en de beroepspraktijk geldende conventies met gelijken, leidinggevend en cliënten
Verantwoordelijkheid en zelfstandigheid		Werkt samen met gelijken, leidinggevend en cliënten. Draagt verantwoordelijkheid voor resultaten van eigen activiteiten, werk en studie. Draagt gedeelde verantwoordelijkheid voor het resultaat en activiteiten en werk van anderen en voor het aansturen van processen.

Figuur 4 Het NLOF, niveau 5

De vergelijkingstrap: de Ad in perspectief

In 2013 is vanuit het landelijk netwerk Ad een niveaubeschrijving gemaakt waarin meerdere kaders met elkaar zijn vergeleken. Vanuit deze niveaubeschrijving is door de Rotterdam Academy van de Hogeschool Rotterdam voor de eigen studentpopulatie, medewerkers, werkveldpartners en mbo en hbo-partners een vergelijking tussen niveau 4 en 6 ontwikkeld. Deze vergelijking heet “het Ad in perspectief” en geeft weer hoe het Ad geplaatst kan worden ten opzichte van niveau 4 en niveau 6. Het maken van een vergelijking geeft inzicht in de niveaus en tegelijkertijd omvat het niet alle nuances⁸ van de onderliggende beroepsopleidingen.

Deze vergelijking is door meerdere hogescholen gebruikt in de voorlichting, de macrodoelmatigheidsaanvragen en toets nieuwe opleiding. Daarnaast staat het centraal in workshops voor docenten en studenten om niveau 5, het associate degree, meer handen en voeten te geven. Tevens heeft het de laatste jaren bijgedragen aan de discussie, intern als extern, over het niveau 5. Het geeft een overzicht omdat het tussen niveau 4 en niveau 6 is geplaatst. Hiermee wordt in één oogopslag helder waar het verschil in niveau door wordt bepaald. Het Ad in perspectief is in onderliggende figuur 5 weergegeven.

⁸ Ter vergelijking wordt in het kwalificatiedossier van “adviseur duurzame leefomgeving” gesteld dat deze ‘de vertaalslag van de omgeving naar een project of activiteiten maakt en creatief is en onderscheidend vermogen laat zien. Hij kan goed plannen en organiseren, heeft probleemoplossend vermogen en handelt creatief en flexibel in het oplossen van problemen.’

		Bachelor "Is een vakman in bredere context"
	Associate degree "Verbindt vakmanschap met operatie en strategie"	+
MBO-4 "Verstaat zijn vak"	+	+
De beginnend beroepsbeoefenaar	De beginnend beroepsbeoefenaar	De beginnend beroepsbeoefenaar
Die volgens standaardprocedures en methodes werkt en deze toepast in het dagelijks werk.	Die theorieën uit zijn vakgebied toepast op een praktisch vraagstuk.	Die methodisch werkt en theorieën kan vertalen naar toepassingen voor de praktijkvraagstukken.
Die vrijwel zelfstandig werkt aan standaard taken en samenwerkt in zijn eigen team.	Die onder begeleiding werkt aan complexe taken en een operationeel team aanstuurt.	Die vrijwel zelfstandig aan complexere taken werkt en samenwerkt in een omgeving met meerdere actoren en belangen.
Die communiceert over zijn eigen taken in het team.	Die doelgericht communiceert over taken in het team t.o.v. de doelen van de organisatie.	Die met meerdere partijen communiceert en de verschillende belangen overziet.
Die problemen signaleert	Die de (onderzoeks)vraag formuleert	Die de vraag onderzoekt
Die de aangedragen oplossing toepast	Die de oplossing implementeert	Die de oplossingsstrategie formuleert
Die zijn eigen leervraag onder begeleiding kan formuleren	Die zijn eigen leervraag zelfstandig kan formuleren	Die zijn eigen leervraag kan registreren

Figuur 5 Het Ad in perspectief

Het onderscheidende principe tussen de raamwerken

In de Dublin Descriptoren en het NLOF is de toename van de mate van zelfstandigheid en complexiteit terug te vinden in de beschrijvingen. Binnen de Saxion Hogeschool is een model⁹ ontwikkeld om de gradatie waarin de zelfstandigheid en complexiteit toenemen, weer te geven. Het niveau van de Associate degree is een combinatie van de mate van zelfstandigheid die de student heeft in een opdracht in de praktijk en de mate van complexiteit die de praktijkopdracht heeft. De combinatie kan zich in verschillende vormen voordoen:

- De mate van complexiteit en zelfstandigheid zijn allebei gemiddeld.
- De mate van complexiteit is hoog en de student wordt stap voor stap begeleid, met een lage mate van zelfstandigheid.
- De student krijgt een grote verantwoordelijkheid en werkt zelfstandig in een relatief eenvoudige omgeving.

Naast zelfstandigheid en complexiteit, criteria die door veel instellingen worden gebruikt, zijn in het project Ruggengraat¹⁰ van de beroepskolom voor het groene onderwijs (Beroepskolom Groen) twee andere contextcriteria toegevoegd: 'reikwijdte' en 'transfer'. In de NLOF en Dublin Descriptoren Short Cycle wordt aangegeven dat niveau 5 het niveau is waarop de student met actoren buiten de organisatie te maken heeft en waarmee hij doelmatig communiceert. Wat transfer en reikwijdte betreft betekent dit dat de student in zijn afstuderen een zekere reikwijdte hanteert en een vorm van transfer bereikt op tactisch niveau en binnen zijn eigen context.

In het NLOF en bij de Dublin Descriptoren zijn bovenstaande onderscheidende principes verwerkt. Een aantal voorbeelden is hierna gegeven. In het NLOF is bijvoorbeeld 'zelfstandigheid en verantwoordelijkheid' gehanteerd als een eigen leerresultaat. Bij 'toepassen van kennis' is het onderscheidende principe transfer gebruikt als in 'andere contexten toepassen' en 'gebruikt procedures flexibel en inventief'. Bij 'communicatievaardigheden' bij de Dublin Descriptoren als wel bij het NLOF is het principe van reikwijdte toegepast om het niveau te duiden.

⁹ Saxion Hogeschool, afdeling Onderwijsontwikkeling & Kwaliteitszorg Dienst Onderwijs & Student (2011). Handleiding hbo-niveau, handleiding voor het onderzoeken, realiseren en verantwoorden van het hbo-niveau.

¹⁰ MBO 2010. Doorstromen en elkaar verstaan, een contrastieve analyse van de 'competentietalen' in het beroepsonderwijs.

Dit is terug te zien in 'communiceert met gelijken, leidinggevend en cliënten'. Bij 'oordeelsvorming' is de mate van complexiteit van het probleem aangeduid als onderscheidend principe van het niveau in de volgende omschrijving; 'duidelijk gedefinieerde, concrete en abstracte problemen'.

De conclusie is dat de Dublin Descriptoren en de descriptoren van het EQF en het NLOF geschreven zijn om meerdere niveaus te duiden in heel Europa. Dit betekent dat deze beschrijvingen een heel groot spectrum aan varianten moeten kunnen beschrijven. Het gevolg daarvan is dat de omschrijvingen abstract zijn en algemeen geformuleerd. Ook zijn de leerresultaten en het onderscheidend principe op verschillende manieren gebruikt en lopen deze door elkaar heen. De niveaubeschrijving van het landelijk netwerk Ad en de vergelijking Ad in perspectief geven al meer handvatten om niveau 5 te beschrijven.

In dit rapport is het niveau 5 concreet beschreven naar vijf leerresultaten en bijbehorende omschrijvingen. Hiermee is het veld dat beschreven is beperkt tot het niveau 5 in het hoger onderwijs in Nederland. Dit maakt dat concreter is geformuleerd, omdat de taal is toegespitst op het hoger beroepsonderwijs en specifiek de Associate degree.

De noodzaak van een niveaubeschrijving

De student krijgt bij het afstuderen een wettelijk getuigschrift met de graad 'Associate degree', afgekort tot Ad. Deze graad geeft een bepaald onderwijsniveau aan, zowel in een nationale als in een internationale context. Hiermee heeft de afgestudeerde een bewijs van het behaalde hbo denk- en werkniveau, dit maakt solliciteren een stuk makkelijker. Een duidelijke beschrijving van niveau 5 geeft het werkveld handvatten bij het formuleren van functiehuizen. De opleidingen hebben een beschrijving nodig om de kwaliteit goed te kunnen borgen. Instanties die deze kwaliteit meten, kunnen met de niveaubeschrijving de opleidingen beter inschalen.

Het werkveld

Het werkveld geeft advies aan de opleidingen over het profiel en de 'inkleuring' van het dit niveau dat zich vertaalt in het curriculum. Daarmee wordt ook advies gegeven over het gewenste niveau dat deze Ad-student minimaal moet hebben om in het werkveld te kunnen functioneren. Het gaat o.a. om de mate van zelfstandigheid, kritisch kunnen denken, de mate van complexiteit die een afgestudeerde aan kan en de verantwoordelijkheid die de student neemt in het werk. Het is belangrijk dat het associate degree-niveau opgenomen wordt in de functiehuizen van de verschillende branches. Op deze manier krijgt de associate degree steeds meer bekendheid en wordt het een niveau dat ook beloond wordt naar hbo-maatstaven.

Normen waaraan voldaan wordt

Er zijn ook normen vanuit de overheid gesteld aan het hbo-niveau. Een getuigschrift of diploma heeft een betekenis, het staat voor een niveau dat de afgestudeerde student heeft bereikt. Het is aan de hbo-instellingen zelf om dit niveau te waarborgen. Het niveau voor het hoger onderwijs is vastgelegd in de Dublin Descriptoren (DD) voor de Short Cycle Education, Higher Education, Bachelor, Master en Doctorate. Deze descriptoren worden door veel bacheloropleidingen gebruikt om het hbo-niveau te benoemen. Voor de Ad-opleidingen zijn de Dublin descriptoren Short Cycle beschreven. Deze descriptoren zijn abstract beschreven. Met de niveaubeschrijving uit dit rapport beogen we een meer concrete beschrijving weer te geven. Deze beschrijving kan dan ook gebruikt worden voor aanvragen en accreditaties van associate degree opleidingen.

Beoordelen in de opleiding

Naast de vraag vanuit het werkveld en de overheid is het voor het docententeam van de Ad-opleiding noodzakelijk om de definiëring van het niveau toe te passen. Met deze meetlat kan een docententeam de studenten beoordelen. Hoe duidelijker dit niveau omschreven is, hoe gemakkelijker het is om een oordeel te vellen over een prestatie die een student levert.

Een gemeenschappelijke taal in een opleiding over het eindniveau helpt om eenduidigheid te krijgen bij de beoordeling. Eenduidigheid tussen de beoordelaars verhoogt de betrouwbaarheid van de beoordeling. De beschrijving van niveau 5 draagt bij aan de borging van de kwaliteit.

De waarde van het diploma

Een duidelijke niveauomschrijving draagt bij aan de waarde die het diploma heeft. Een student krijgt immers dat diploma pas als hij aan het niveau heeft voldaan. De Ad is een eigenstandige opleiding waarbij de student voor een beroep wordt opgeleid. Bij de aanvraag van de opleiding door de hogeschool is aangetoond dat er ook daadwerkelijk behoefte is in het werkveld aan afgestuurde Ad'ers in deze beroepsgroep.

Bijlage 1 Het ZelCom model

Zelfstandigheid en Complexiteit: Zelcom model - beschrijvingen van indicatoren bij hoge, gemiddelde en lage complexiteit en zelfstandigheid

Niveau: Complexiteit HOOG en Zelfstandigheid LAAG	Niveau: Complexiteit en Zelfstandigheid GEMIDDELD	Niveau: Complexiteit LAAG en Zelfstandigheid HOOG
Complexiteit: hoog • Er moet een diversiteit aan opdrachten worden uitgevoerd in wisselende situaties. • Werkzaamheden zijn complex, onbekend en ongestructureerd. • De problemen moeten geanalyseerd worden. • De benodigde gegevens moeten worden verzameld. • Er is geen standaardaanpak, er moeten nieuwe procedures worden ontwikkeld. • Er zijn geavanceerde specialistische en vakoverstijgende kennis en vaardigheden nodig. • Er moeten nieuwe technologieën worden toegepast. • Er moet nieuwe kennis en vaardigheden worden ontwikkeld. • De situaties zijn onbekend, dynamisch en niet-transparant. • De organisatie is groot en er zijn veel regels waar rekening mee gehouden moet worden. • Er is een grote tijdsdruk. • De impact van de werkzaamheden is groot. • Er moet met meerdere partijen en politieke gevoeligheden rekening worden gehouden.	Complexiteit: gemiddeld • Er moeten meerdere opdrachten worden uitgevoerd in één bepaalde situatie of één opdracht in wisselende situaties. • Werkzaamheden zijn divers, complex en gestructureerd. • Het probleem is deels bekend, en moet deels nog geanalyseerd worden • De benodigde gegevens moeten worden verzameld • Er is sprake van standaardprocedures, die moeten worden aangepast in wisselende situaties. • Er zijn specialistische kennis en vaardigheden nodig • De situatie is onbekend maar transparant. • De organisatie is van gemiddelde grootte en er zijn regels waar rekening mee gehouden moet worden • Er is tijdsdruk. • De impact en/of de politieke lading van de werkzaamheden is redelijk groot. • Er moet met meerdere partijen rekening worden gehouden.	Complexiteit: laag • Er moet één opdracht worden uitgevoerd in één bepaalde situatie. • Werkzaamheden zijn eenvoudig en gestructureerd. • Het probleem is bekend. • De benodigde gegevens zijn bekend. • Er is sprake van standaardprocedures. • Er zijn basiskennis en basisvaardigheden nodig. • De organisatie is klein en er zijn weinig regels. • Er is weinig tijdsdruk. • De impact en politieke lading van de werkzaamheden zijn klein. • Er zijn weinig partijen bij betrokken.

Zelfstandigheid: laag	Zelfstandigheid: gemiddeld	Zelfstandigheid: hoog
De student of beroepsbeoefenaar: • krijgt instructie, begeleiding en/of toezicht; • handelt volgens opdracht/instructie, niet uit eigen initiatief; • krijgt begeleiding bij hanteren van eigen ontwikkelingsproces; • neemt niet zelfstandig besluiten; • schakelt hulp in bij onverwachte omstandigheden; • heeft een operationele rol; • heeft een assisterende, ondersteunende of uitvoerende functie; • is verantwoordelijk voor goede uitvoering van de eigen werkzaamheden.	De student of beroepsbeoefenaar: • krijgt tussentijds begeleiding of begeleiding op afstand of op afroep; • handelt (ook) uit eigen initiatief; • hanteert grotendeels zelfstandig eigen ontwikkelingsproces; • maakt voor onderdelen van de opdracht zelfstandig keuzes en neemt zelfstandig besluiten; • speelt (binnen grenzen) in op onverwachte omstandigheden; • heeft een tactische rol; • heeft een uitvoerende, adviserende of organiserende functie; • is verantwoordelijk voor goede uitvoering van de eigen werkzaamheden; • stimuleert anderen; • begeleidt anderen.	De student of beroepsbeoefenaar: • krijgt weinig sturing en begeleiding; • handelt uit eigen initiatief; • hanteert zelfstandig eigen ontwikkelingsproces; • reflecteert zelfstandig op eigen werkzaamheden en rol; • maakt zelfstandig keuzes en neemt zelfstandig besluiten; • speelt in op onverwachte omstandigheden. • heeft veelal een strategische rol; • heeft een adviserende, organiserende, leidinggevende of beleidsbepalende functie; • is in grote mate verantwoordelijk voor eigen werk en voor de resultaten van teams/projecten; • stimuleert anderen; • leidt anderen op; • stuurt anderen aan.

BIJLAGE 2 Dublin Descriptors Short Cycle, Bachelor en Master¹¹

Dublin descriptors

Naam	Short Cycle 1	Bachelor (NVAO-omschrijving)	Master (NVAO-omschrijving)
Kennis en inzicht	Heeft aantoonbare kennis en inzicht van een vakgebied waarbij wordt voortgebouwd op algemeen voortgezet onderwijs, functioneert doorgaans op het niveau van gevorderde leerboeken, heeft een kennisondergrond voor een beroepenveld of een beroep, voor persoonlijke ontwikkeling en voor verdere studie om de eerste cyclus (Bachelor) af te ronden.	Heeft aantoonbare kennis en inzicht van een vakgebied, waarbij wordt voortgebouwd op het niveau bereikt in het voortgezet onderwijs en dit wordt overtroffen; functioneert doorgaans op een niveau waarop met ondersteuning van gespecialiseerde handboeken, enige aspecten voorkomen waarvoor kennis van de laatste ontwikkelingen in het vakgebied vereist is.	Heeft aantoonbare kennis en inzicht, gebaseerd op de kennis en het inzicht op het niveau van Bachelor en die deze overtreffen en/of verdiepen, alsmede een basis of een kans bieden om een originele bijdrage te leveren aan het ontwikkelen en/of toepassen van ideeën, vaak in onderzoeksverband.
Toepassen kennis en inzicht	Is in staat om kennis en inzicht in beroepsmatige contexten toe te passen.	Is in staat om zijn/haar kennis en inzicht op dusdanige wijze toe te passen, dat dit een professionele benadering van zijn/haar werk of beroep laat zien, en beschikt verder over competenties voor het opstellen en verdiepen van argumentaties en voor het oplossen van problemen op het vakgebied.	Is in staat om kennis en inzicht en probleem-oplossende vermogens toe te passen in nieuwe of onbekende omstandigheden binnen een bredere (of multidisciplinaire) context die gerelateerd is aan het vakgebied; is in staat om kennis te integreren en met complexe materie om te gaan.
Oordeelsvorming	Heeft de vaardigheid om gegevens te identificeren en te gebruiken, ten-einde een respons te bepalen met betrekking tot duidelijk gedefinieerde, concrete en abstracte problemen.	Is in staat om relevante gegevens te verzamelen en interpreteren (meestal op het vakgebied) met het doel een oordeel te vormen dat mede gebaseerd is op het afwegen van relevante sociaalmaatschappelijke, wetenschappelijke of ethische aspecten.	Is in staat om oordelen te formuleren op grond van onvolledige of beperkte informatie en daarbij rekening te houden met sociaalmaatschappelijke en ethische verantwoordelijkheden, die zijn verbonden aan het toepassen van de eigen kennis en oordelen.
Communicatie	Kan communiceren met gelijken, leidinggevend en cliënten over begrip, vaardigheden en werkzaamheden.	Is in staat om informatie, ideeën en oplossingen over te brengen op publiek bestaande uit specialisten of nietspecialisten.	Is in staat om conclusies, alsmede de kennis, motieven en overwegingen die hieraan ten grondslag liggen, duidelijk en ondubbelzinnig over te brengen op een publiek van specialisten of nietspecialisten.
Leervaardigheden	Bezit de leervaardigheden om een vervolgopleiding die een zeker mate van autonomie vraagt, aan te gaan.	Bezit de leervaardigheden die noodzakelijk zijn om een vervolgstudie die een hoog niveau van autonomie veronderstelt aan te gaan.	Bezit de leervaardigheden die hem of haar in staat stellen een vervolgstudie aan te gaan met een grotendeels zelfgestuurd of autonoom karakter.

¹¹ Dublin Descriptor for higher education short cycle (within the first cycle) qualification. Final version 18.10.04). De letterlijke tekst luidt:

1. Have demonstrated knowledge and understanding in a field of study that builds upon general secondary education, and is typically at a level supported by advanced textbooks; such knowledge provides an underpinning for a field of work or vocation, personal development, and further studies to complete the first cycle;
2. Can apply their knowledge and understanding in occupational contexts;
3. Have the ability to identify and use data to formulate responses to well-defined concrete and abstract problems;
4. Can communicate about their understanding, skills and activities, with peers, supervisors and clients;
5. Have the learning skills to undertake further studies with some autonomy.

In samenwerking met:

Aeres Hogeschool

ArteEZ

Associate degrees Academie

Avans Academie Associate degrees

Christelijke Hogeschool Ede

Christelijke Hogeschool Windesheim

Driestar educatief

Fontys Hogescholen

Hanzehogeschool Groningen

Hogeschool INHOLLAND

Hogeschool Leiden

Hogeschool Rotterdam

Hogeschool Thomas More

Hogeschool Utrecht

Hogeschool van Amsterdam

Hogeschool van Arnhem en Nijmegen

Hogeschool van Hall Larenstein

Hogeschool voor de Kunsten Utrecht

HZ University of Applied Sciences

Ipabo

Iselinge hogeschool

Katholieke PABO Zwolle